ਕਵੀ ਚੂੜਾਮਣੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ
ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਟੀਕ

ਭਾਗ ਦਸਵਾਂ

ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ॥

ਕਵੀ ਚੂੜਾਮਣੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਟੀਕ

ਜਿਲਦ ਦਸਵੀਂ

ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ-੨)

ਡਾ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਭਾ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅਧਿਆਇ ਅਠਤਾਲ੍ਹੀਵਾਂ

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਉਪਦੇਸ਼

ਦੋਹਰਾ- (ਨਿੱਧਜਾਸਨ) ਕਰਤਿ ਮਨਨ ਨੀਕੀ ਬਿਧਿਨਿ ਪੁਨ ਨਿਧਜਾਸਨ ਹੋਤਿ।
ਰਾਤ ਦਿਨਸ ਅੱਭਜਾਸ ਤੇ ਪੁਨ ਸੱਖਜਾਤ ਉਦੋਤ॥ ੧॥

ਚੰਗੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮਨਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਫਿਰ ਨਿਧਆਸਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ॥੧॥

ਚੌਪਈ- ਸੁਨਿਯਹਿ ਨਿੱਧਜਾਸਨ ਕੋ ਲੱਛਨ। ਜਿਮ ਭਾਖਤਿ ਹੈਂ ਸੰਤ ਬਿਚੱਛਨ।
ਦੇਹਾਦਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਿ ਜੋਇ। ਖੰਡੀ ਜਾਇ ਨ ਕਿਸ ਤੇ ਸੋਇ॥ ੨॥

ਹੁਣ ਨਿਧਆਸਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਸੁਣੋ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਤ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਹ ਆਦਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਜੋ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਜੇ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਾ ਖਿੰਡੀ ਜਾਏ॥੨॥

ਬ੍ਰਿਤਿ ਸਰੂਪ ਅੱਭਜਾਸਨ ਭਈ। ਕਿਸ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਤਿ ਨਹਿਂ ਜੁਈ।
ਮੋਹ ਆਦਿਕ ਜੋ ਅਖਿਲ ਵਿਕਾਰ। ਇਨ ਬਿਘਨਨਿ ਤੇ ਰਹਿ ਇਕ ਸਾਰ॥੩॥

ਜੋ ਬ੍ਰਿਤੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਭਿਆਸਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੋਹ ਆਦਿਕ ਜਿਹੜੇ ਅਖਿਲ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਘਨਾਂ ਦੇ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਬ੍ਰਿਤੀ ਇਕਾਗਰ ਰਹੇ॥੩॥

ਸਤਿ ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਗੁਨ ਪਾਇ। ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਖੈ ਬ੍ਰਿਤਿ ਲਾਗਤਿ ਜਾਇ।
ਅਲਖ ਲਖਨ ਕੇ ਹਿਤ ਅਨੁਰਾਗੀ। ਪ੍ਰਥਮ ਲਖ੍ਯੋ ਤਿਸ ਤੇ ਹੁਇ ਤ੍ਯਾਗੀ॥੪॥

ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਗੁਣ ਪਾ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬ੍ਰਿਤੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਬ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਹਿਲੇ ਜੋ ਅਨਾਤਮ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇ॥੪॥

ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਇਕਤਾ ਕਰਨੀ। ਜਲ ਤਰੰਗ ਕੀ ਰੀਤੀ ਬਰਨੀ।
ਆਦਿ ਉਕਾਰ ਬਰਣ ਜੇ ਨਾਨਾ। ਮੱਸੂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਕੁਛ ਆਨਾ॥ ੫॥

ਕਾਰਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਕਾਰਜ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਲ ਤੇ ਤਰੰਗ ਵਾਂਗ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਊੜਾ ਆਦਿਕ ਜੋ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਸਿਆਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਨ॥੫॥

ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਬ੍ਰਿਤਿ ਉਠਿ ਜਬੈ। ਹ੍ਵੈ ਅਨਸੂਤ ਚਿੰਤਨ ਕੇ ਤਬੈ।
ਨਿਕਸੀ ਬਾਹਿਰ ਲੋਚਨ ਦੁਆਰੇ। ਗ੍ਯੇ ਪਦਾਰਥ ਆਗੇ ਸਾਰੇ॥ ੬॥

ਜਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਬ੍ਰਿਤੀ ਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਰਸਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ, ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਅੱਗੇ ਧਰੇ ਹਨ॥੬॥

ਤਦਾਕਾਰ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗ ਹੋਇ। ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਗ੍ਯਾਨ ਤਬਹਿ ਤਿਹ ਸੋਇ।
ਬ੍ਰਿਤ ਅਵਛਿੰਨ ਚਿਤ ਘਟ ਅਵਛਿਨ ਚਿਤ। ਦੋਨਹੁੰ ਕੇ ਅਵਰਨ ਸੰਘਾਰ ਕਿਤ॥ ੭॥

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਦ ਉਸ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਚੇਤਨ ਤੇ ਘੜਾ ਆਦਿ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਚੇਤਨ, ਦੋਹਾਂ ਚੇਤਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ॥੭॥

ਜਬਿ ਇਕਤਾ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ। ਬਿਖੈ ਅਨੇਕ ਗ੍ਯਾਨ ਲਹਿ ਸੋਇ।
ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਗ੍ਯਾਤਾ ਗ੍ਯੇ ਰੁ ਗ੍ਯਾਨ। ਮਿਲ੍ਯੋ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭਿ ਬਿਖੈ ਸਮਾਨ॥ ੮॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਚੇਤਨ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਜੀਵ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਤਾ ਗਿਆਨ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਜੋ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ॥੮॥

ਜਥਾ ਤਾਲ ਮਹਿਂ ਨੀਰ ਬਿਸਾਲਾ। ਕੂਲ ਕੇ ਦ੍ਵਾਰਾ ਹ੍ਵੈ ਕਰਿ ਚਾਲਾ।
ਕ੍ਯਾਰੀ ਰੂਪ ਬਨਹਿ ਸੋ ਜਾਇ। ਤੀਨਹੁ ਮਹਿਂ ਅਕਾਸ਼ ਇਕ ਭਾਇ॥ ੯॥

ਜਿਵੇਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਡਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਆਰੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ (ਸਰੋਵਰ, ਆਡ ਅਤੇ ਕਿਆਰੀ) ਆਕਾਸ਼ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਹੈ॥੯॥

ਤਾਲ, ਕੂਲ, ਕ੍ਯਾਰੀ ਮੈਂ ਨਭ ਹੈ। ਤਿਮ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਮਹਿਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਲਭ ਹੈ।
ਬ੍ਯਾਪਕ ਹੈ ਅਕਾਸ਼ ਕੀ ਨ੍ਯਾਇ। ਸਭਿਨਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹਿ ਸਭਿਨੀ ਥਾਂਇ॥੧੦॥

ਸਰੋਵਰ, ਆਡ, ਕਿਆਰੀ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵ ਅੰਤਹਕਰਣ ਰੂਪੀ ਸਰੋਵਰ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਆਡ ਹੈ, ਘਟ ਪਟ ਆਦਿ ਕਿਆਰੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਜਾ ਕੇ ਜੋ ਆਕਾਰ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਇਕੋ ਹੈ॥੧੦॥

ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਬ੍ਰਿਤਿ ਇਸ ਕੇਰ। ਅਹੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੁਹਨ ਬਡੇਰ।
ਅਹੰਬ੍ਰਿਤਾਦਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਕੋਇ ਨ। ਆਤਮ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿਧ ਹੋਇ ਨ॥੧੧॥

ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਅਤੇ ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਹੰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ॥੧੧॥

ਅਹੰਬ੍ਰਿਤਾਦਿ ਜੁਗਤ ਚਿਤ ਹੋਇ। ਤਬਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ।
ਬਜਾਪਕ ਅਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਵ। ਵਾਸਤਵ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਿਂ ਨਹੀਂ ਲਖਾਵ॥੧੨॥

ਚੇਤਨ ਜਦ ਅਹੰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਭਾਵ ਵਾਸਤਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਪਾਧੀ ਕਰਕੇ ਹਨ॥੧੨॥

ਵਾਸਤਵ ਆਤਮ ਤਤ ਨਿਰੰਕਾਰ। ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਅਰੁ ਬਿਨਾ ਵਿਕਾਰ।
ਅਹੰਅਹੰ ਕੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਜੁ ਸਬੈ। ਹੋਇ ਸਬੰਧ ਤਦਾਤਮ ਜਬੈ॥ ੧੩॥

ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਆਤਮ ਤੱਤ ਹੈ ਸੋ ਹੈ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਅਹੰ ਅਹੰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਜੋ ਸਮੁਦਾਇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਾਤਮ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ॥੧੩॥

ਜਥਾ ਲੋਹੇ ਕੇ ਗੋਲੇ ਸੰਗ। ਅਗਨਿ ਤਦਾਤਮ ਹੁਇ ਇਕ ਰੰਗ।
ਪਾਇ ਅਗਨਿ ਕੇ ਗੁਨ ਕੋ ਲੋਹਾ। ਤ੍ਰਿਣ ਆਦਕ ਕੋ ਦਾਹਿਤ ਓਹਾ॥੧੪॥

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਜਦ ਤਦਾਤਮ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਹਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਇਕ ਰੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਅੱਗ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਲੋਹਾ ਕੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਦਾ ਹੈ॥੧੪॥

ਆਤਮ ਅਹੰ ਸਬੰਧ ਕੋ ਪਾਇ। ਬਜਾਪਕ ਅਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਤਾਇ।
ਇੱਤਜਾਦਿਕ ਨਿਤਪ੍ਰਤੀ ਬਿਚਾਰੈ। ਨਿੱਧਜਾਸਨ ਕੋ ਨੀਕੇ ਧਾਰੈ॥ ੧੫॥

ਆਤਮਾ ਅਹੰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਾ ਕੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤਾ ਨਾਮ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਤੇ ਨਿੱਧਿਆਸਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰੇ॥੧੫॥

ਤੀਨ ਸਰੀਰਨਿ ਤੇ ਮੈਂ ਨਜਾਰੋ। ਤੀਨ ਅਵਸਥਾ ਸਾਖੀ ਧਾਰੋ।
ਨਿੱਤ ਸੁੱਧ ਹੈ ਗਜਾਨ ਸਰੂਪ। ਇਕ ਰਸ ਅਚਲ ਅਨੰਦ ਅਨੂਪ॥ ੧੬॥

ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝੋ। ਆਤਮਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਿਤ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਰਸ ਅਚਲ ਅਨੂਪਮ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ॥੧੬॥

ਇਸ ਬਿਧਿ 'ਪ੍ਰੋਖ ਗਜਾਨ' ਹੋਇ ਆਵੈ। ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਖੀਨ ਹੁਇ ਜਾਵੈ।
ਅਰੁ ਜਬਿ ਮਨਨ ਨਿੱਧਜਾਸਨ ਦ੍ਵਾਰਾ। ਹੋਤਿ ਭਯੋ ਸੱਖਜਾਤ ਉਦਾਰਾ॥੧੭॥

ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਖ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਮਨਨ ਨਿੱਧਿਆਸਣ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥੧੭॥

ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿੱਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਭਈ। ਮੂਲ ਅਵਿੱਦਜਾ ਛੈ ਹੁਇ ਗਈ।
ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਕਹਾਂ ਪੁਨ ਰਹੈ। ਅਪਨ ਸਰੂਪ ਜਥਾਰਥ ਲਹੈ॥ ੧੮॥

ਤਦ ਬ੍ਰਹਮਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂਲ ਅਵਿਦਿਆ ਭਾਵ ਜੋ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਢੱਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਨ ਅਭਿਮਾਨ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ॥੧੮॥

ਉਰ ਸਿਮਰਣ ਆਤਮ ਵਿੱਗਜਾਨ। ਗਜਾਨ ਵਿੱਗਜਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹਾਨ।
(ਛੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਲੇ:) ਖਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰਿ ਲਹਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਤਿਨ ਤੇ ਭਈ ਅਵਿੱਦਜਾ ਨਾਸ਼॥੧੯॥

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਨਿੱਧਿਆਸਣ ਨਾਲ ਆਤਮ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੋਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ॥੧੯॥

ਨੋਟ : ਮੂਲਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਅਪ੍ਰੋਖ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਤੁਲਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰੋਖ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਅਪਨ ਮੋਹ ਕਾਰਜ ਕਹੁ ਕਰਿਬੇ। ਨਹੀਂ ਅਵਿੱਦਜਾ ਸਰਮਥ ਧਰਿਬੇ।
ਸੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਖਟ ਸੁਨਿ ਚਿਤ ਲਾਇ। ਜਿਸ ਤੇ ਸੰਸੇ ਸਭਿ ਬਿਨਸਾਇ॥੨੦॥

ਮੋਹ ਆਦਿਕ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵਿੱਦਿਆ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਉਹ ਛੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ॥੨੦॥

(੧. ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ) ਬੇਦ ਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਜੁ ਸੁਨਿ ਕਰਿ। ਮਹਾਂਵਾਕ ਤੇ ਨਿਰਨੈ ਉਰ ਧਰਿ।
'ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣਾ' ਇਹੀ ਇਕ ਜਾਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ ਨਿਰਨੈ ਠਾਨਿ॥੨੧॥

ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ; ਵੇਦ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ॥੨੧॥

(੨. ਅਨੁਮਾਨ) ਦੂਸਰ ਜੋ ਅਨੁਮਾਨ ਕਹਿਤ ਹੈਂ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇਖਿ ਕਰਿ ਵਸਤੁ ਲਹਤਿ ਹੈਂ।
ਮਨ ਚੱਖਜਾਦਿ ਸੁਤੇ ਜੜ ਜੋਇ। ਜਿਸਤੇ ਗਜਾਨ ਪਾਇ ਸਭਿ ਕੋਇ॥੨੨॥

ਦੂਸਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਧੂੰਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਨੇਤਰ ਮਨ ਆਦਿ ਜੋ ਸੁੱਤੇ ਜੜ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ॥੨੨॥

ਸੋ ਆਤਮ ਹੈ ਜਾਨਜੋਂ ਜਾਇ। ਸਾਖੀ ਤੀਨ ਅਵਸਥਾ ਗਾਇ।
ਨਿਤ ਸੁਧ ਸੱਤਿ ਜੁ ਪਰਮਾਨੰਦ। ਸ਼੍ਰਵਣ ਕਰਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਥਮ ਬਿਲੰਦ॥੨੩॥

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫੁਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਾਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ॥੨੩॥

ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ। ਜਿਸ ਤੇ ਲਖਤਿ ਇੰਦ੍ਰੈ ਸੰਬੰਧ।
ਸੋ ਆਤਮ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕੋਇ। ਇਮ ਜਬਿ ਸਮਝ ਬਿਲੋਕਨ ਹੋਇ॥੨੪॥

ਆਵਾਜ਼, ਛੂਹ, ਰੂਪ, ਸਵਾਦ, ਸੁਗੰਧ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਆਤਮਾ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦ ਵੇਖ ਕੇ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ॥੨੪॥

ਇਸ ਕੋ ਨਾਮ ਜਾਨ 'ਅਨੁਮਾਨ'। (੩. ਉਪਮਾਨ) ਸ਼੍ਰਵਣ ਉਪਰੰਤ ਮਨਨਿ ਇਸ ਜਾਨ।
ਸੱਤਿ, ਨਿਰੰਸ, ਅਨੰਤ, ਅਖੰਡ। ਵਹਿਰੰਤਰ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ॥੨੫॥

ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਣੋ। ਤੀਸਰਾ ਉਪਮਾਨ ਹੈ, ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਨ ਜਾਣੋ। ਇਹ ਸੌਂਤਿ, ਅੰਸ਼ ਰਹਿਤ, ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੈ॥੨੫॥

ਬਜਾਪਕ ਹੈ ਅਕਾਸ਼ ਕੀ ਨਜਾਈਂ। ਘਟ ਮਟ ਮਹਿਂ ਲਖੀਏ ਸਭਿ ਥਾਈਂ।
ਇਹ 'ਉਪਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ' ਲਖੀਜੈ। ਜਹਿਂ ਦੂਸਰ ਕੀ ਸਮ ਜਾਨੀਜੈ॥ ੨੬॥

ਅਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਘਟ ਮਟ ਸਭ ਥਾਈਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਣੋ ਭਾਵ ਜਿਥੇ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਈਏ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਜਾਣੋ॥੨੬॥

(੪.ਅਰਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ) ਇਹ ਨਰ ਦੀਖਤ ਪੀਨ ਮਹਾਨ। ਦਿਨ ਮਹਿਂ ਭੋਜਨ ਕਰੈ ਨ ਖਾਨ।
ਇਸ ਤੇ ਲਖੀਯਤਿ ਨਿਸ ਮੈਂ ਖਾਇ। ਦੇਹ ਪੀਨਤਾ ਦੇਤਿ ਜਨਾਇ॥ ੨੭॥

ਚੌਥਾ ਅਰਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਬੜਾ ਮੋਟਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਭੋਜਨ ਨਾ ਖਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਖਾਵੇ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੋਟੇਪਣ ਨੂੰ ਜਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਮੋਟਾਪੇ ਰੂਪੀ ਕਾਰਜ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਰੂਪੀ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ॥੨੭॥

ਜੋ ਇਹ ਰਾਤ ਅਹਾਰ ਨ ਖਾਇ। ਨਹਿ ਸਰੀਰ ਮੋਟਾ ਹੁਇ ਜਾਇ।
ਯਾਂਤੇ ਨਿਸ ਮਹਿਂ ਭੋਜਨ ਖਾਯੋ। ਯਹਿ ਨਿਸ਼ਚੈ ਨਿਰਨੈ ਠਹਿਰਾਯੋ॥ ੨੮॥

ਜੇ ਇਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਨਾ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਰੀਰ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਮੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥੨੮॥

ਤਿਮ ਆਤਮ ਕੇ ਵਿਖੈ ਵਿਚਾਰੈ। ਜਾਗ੍ਰਤਿ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੈ।
ਜਿਸ ਆਤਮ ਕਰਿ ਜਾਨੇ ਜਾਹਿਂ। ਸੁਖਪਤਿ ਆਦਿ ਅਭਾਵ ਜਿ ਆਹਿਂ॥੨੯॥

ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਕਿ ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਕਰਕੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸੁਖੋਪਤੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਆਦਿ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ॥੨੯॥

ਸੋ ਆਤਮ ਹੀ ਕਰਿ ਸਿੱਧ ਹੋਇ। ਸਿੱਧ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਪਰ ਨ ਕੋਇ।
ਜੇ ਕਰਿ ਹ੍ਵੈ ਨ ਆਤਮਾ ਪਰੈ। ਆਦਿ ਅਭਾਵ ਸਿੱਧ ਕਿਮ ਕਰੈ?॥ ੩੦॥

ਉਹ ਆਤਮਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਕਰਤਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸੁਖੋਪਤੀ ਤੇ ਅਭਾਵ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਆਤਮਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਧ ਕਰੇ?॥੩੦॥

ਕਾਰਜ ਜਿਸ ਕੋ ਜਗਤ ਪ੍ਰਤੱਛ। 'ਅਰਥਾਪਤਿ' ਵਿਖੈ ਇਮ ਲੱਛ।
(੫. ਅਈਤੇਜਕ ਪ੍ਰਮਾਣ) ਕਹਜੋ ਕਿਸੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰੁ ਵਿਖੈ। ਯੱਖਜ ਬਸਤਿ ਹੈ, ਕਿਸ ਨਹਿਂ ਪਿਖੈ॥੩੧॥

ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਗਤ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, 'ਅਰਥਾਪਤੀ' ਵਿਚ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ ਅਈਤੇਜਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਸ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਯਕਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ॥੩੧॥

ਜਾਨਜੋਂ ਜਾਇ ਨ ਕਿਯ ਅਨੁਮਾਨ। ਨਹਿਂ ਕਿਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਹਿ ਕੀਨ ਬਖਾਨ।
ਪਰੰਪਰਾ ਸੁਨਿਬੇ ਮਹਿਂ ਆਵੈ। 'ਅਈਤੇਜਕ ਪਰਮਾਣ' ਕਹਾਵੈ॥ ੩੨॥

ਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਈਤੇਜਕ ਪਰਮਾਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ॥੩੨॥

ਤਿਮ ਆਤਮ ਇਹ ਕਹੈਂ ਸਨਾਤਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਸਭਿ ਕਥੈਂ ਪੁਰਾਤਨ।
ਸੱਤਿ ਪਰਾਤਮ ਈਸ਼ੁਰ ਜੋਇ। ਸਭਿ ਕੋ ਅਹੈ ਆਤਮਾ ਸੋਇ॥ ੩੩॥

ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਨਾਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਭ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤ ਪ੍ਰਾਤਮ ਜਿਹੜਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਸਭ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ॥੩੩॥

(੬. ਪ੍ਰਤੱਖਜ) ਅਬਿ ਪ੍ਰਤੱਖਜ ਸੁਨਿ ਨੀਕੇ ਉਰ ਧਰਿ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਕੀ ਬ੍ਰਿੱਤਿ ਨਿਕਲ ਕਰਿ।
ਇੰਦ੍ਰਯ ਦੁਆਰਾ ਵਹਿਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੈ। ਸਾਥ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਭਾਸੈ॥ ੩੪॥

ਹੁਣ ਛੇਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ 'ਪ੍ਰਤੱਖ' ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰੋ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਇੰਦਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਆ, ਜਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਤਦ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦਾ ਹੈ॥੩੪॥

ਸਤਿ ਚਿਤ ਆਨੰਦ ਬਿਖੈ ਪ੍ਰਤੱਛ। ਅਸਤਿ ਭਾਂਤਿ ਪ੍ਰਿਯ ਆਤਮ ਲੱਛ।
ਇਹ ਤੀਨਹੁਂ ਜਿਤ ਕਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਵੈਂ। ਇਨ ਬਿਹੀਨ ਕਿਛੁ ਕਿਤ ਨ ਜਨਾਵੈ॥੩੫॥

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤ, ਚਿਤ, ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਤੀ, ਭਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ॥੩੫॥

ਅਸਤੀ ਹੈ ਸੁ ਪਦਾਰਥ ਸਾਚੁ। ਚਿਤ ਭਾਂਤੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਉਬਾਚ।
ਪਾਇ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਿਯ ਆਨੰਦ। ਇਮ ਤੀਨਹੁਂ ਸਭਿ ਮਹਿਂ ਬਰਤੰਦ॥ ੩੬॥

ਅਸਤੀ, ਭਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੱਤ, ਚਿਤ, ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਅਸਤੀ ਤੇ ਸੱਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਦ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਤ, ਚਿਤ ਤੇ ਭਾਂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਅਨੰਦ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕੋ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਆਰੀ ਵਸਤੂ ਪਾ ਕੇ ਅਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿੰਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ॥੩੬॥

(ਤਿੰਨ ਭੇਦ) ਨਿਰਾਵੇਵ ਬ੍ਰਹਮ ਭਲੇ ਪਛਾਨੈ। ਤੀਨੋ ਭੇਦ ਤਿਸੀ ਤੇ ਹਾਨੈ।
ਇਕ ਤਰੁ ਤੇ ਜਿਮ ਹੈ ਤਰੁ ਆਨ। ਭੇਦ 'ਸਜਾਤੀ' ਲੀਜੈ ਜਾਨ॥ ੩੭॥

ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅੰਗ ਰਹਿਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਭੇਦ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਭਾਵ ਸੁਗਤੀ, ਸਜਾਤੀ, ਵਿਜਾਤੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬ੍ਰਿੱਛ ਦੂਸਰੇ ਬ੍ਰਿੱਛ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਜਾਤੀ ਭੇਦ ਜਾਣ ਲਵੋ॥੩੭॥

ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਦੂਸਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਂਹੀ। ਭੇਦ ਸਜਾਤੀ ਤੌ ਹੁਇ ਕਾਂਹੀ।
ਇਕ ਤਰੁ ਪਾਥਰ ਦੂਸਰ ਲਹਜੋ। ਭੇਦ 'ਵਿਜਾਤੀ' ਹੈ ਇਮ ਕਹਜੋ॥ ੩੮॥

ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਭੇਦ ਸਜਾਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਇਕ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਜਾਤੀ ਭੇਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥੩੮॥

ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਅਪਰ ਨਹੀਂ ਤਿਸ ਪਾਸ। ਯਾਂਤੇ ਭੇਦ ਬਿਜਾਤੀ ਨਾਸ਼।
ਤਰੁ ਕੇ ਹੈਂ ਸਕੰਧ ਅਰੁ ਸ਼ਾਖਾ। ਭੇਦ 'ਸੁਗਤਿ' ਦਲ ਆਦਿਕ ਭਾਖਾ॥ ੩੯॥

ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੋਰ ਉਸ ਪਾਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਜਾਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਡਾਲ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਪੱਤੇ ਆਦਿਕ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਗਤਿ ਭੇਦ ਕਿਹਾ ਹੈ॥੩੯॥

ਇਹ ਭੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਂਹੀ। ਲਖਜੋ ਅਭੇਦ ਆਤਮਾ ਜਾਂਹੀ।
ਇਕ ਅਖੰਡ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਰੂਪ। ਬੁਧਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਲਖਜੋ ਅਨੂਪ॥ ੪੦॥

ਇਹ ਭੇਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਅਖੰਡ ਹੈ ਸੱਚਦਾਨੰਦ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਕਠ ਉਪਨਿਖਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦਾ, ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੂਖਮ ਦਰਸ਼ੀ ਹਨ॥੪੦॥

ਮਿਲਜੋ ਅਨੰਦ ਬ੍ਰਿੱਤਿ ਮਹਿਂ ਸੋਈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੇ ਸੰਕਟ ਖੋਈ।
ਖਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣਨਿ ਕਰ ਜਿਸ ਆਪਤਿ। ਭਈ ਆਤਮਾ ਕੀ ਸੁਧਿ ਪ੍ਰਾਪਤਿ॥੪੧॥

ਉਹ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਗਵਾ ਲਵੇਗਾ। ਛੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ॥੪੧॥

ਤਿਸੈ ਅਵਿੱਦਜਾ ਉਪਜੇ ਨਾਂਹਿ। ਨਾਸ਼ ਭਈ ਤੇ ਨਹਿਂ ਉਪਜਾਹਿ।
ਅਜਾ ਅਵਿੱਦਜਾ ਤਾਂਤੇ ਨਾਇ। ਬਿਨਸੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਪੁਨ ਪਾਇ॥ ੪੨॥

ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅਵਿਦਿਆ ਉਪਜਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਉਪਜਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਅਜਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ'॥੪੨॥

ਪੰਜਵੀਂ ਰੁੱਤ ਦਾ ਅਠਤਾਲ੍ਹੀਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ॥